

УДК 351.766

**Камінська Наталія Василівна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ;

**Клочков Богдан Ігорович** – слухач магістратури Національної академії внутрішніх справ

## **Проблеми концептуального визначення поняття державних кордонів у сучасній юридичній науці**

*Здійснено аналіз різних підходів і позицій вітчизняних та зарубіжних учених стосовно концептуального визначення поняття державних кордонів. Доведено, що виникнення цього поняття пов'язано зі становленням інституту держави, державної території, територіальної цілісності. Розкрито особливості національно-правового й міжнародно-правового забезпечення державних кордонів. З'ясовано проблеми в цій сфері та окреслено перспективи їх подолання з метою забезпечення територіальної цілісності державної території, миру й безпеки.*

**Ключові слова:** кордони; державна територія; безпека; захист; лімологія; недоторканність.

**Р**озвиток громадянського суспільства й трансформація суспільних відносин на сьогодні зумовлюють потребу в підвищенні рівня безпеки на державному кордоні, що дедалі більше набуває актуальності в контексті активізації транскордонної організованої злочинності, незаконної міграції населення, а також міжнародного тероризму та контрабандної діяльності. Це, відповідно, передбачає вдосконалення національної системи державного регулювання у сфері прикордонної безпеки, що є одним з актуальних державних завдань, а також розроблення питання на міжнародно-правовому рівні, оскільки інститут державних кордонів притаманний кожній

державі та є її невід'ємним атрибутом. У контексті зазначеного першочерговим завданням є розуміння сутності державного кордону, його недоторканності та безпеки на різних рівнях державної влади, що закономірно спонукає до поглибленого вивчення теоретичних аспектів визначення цього поняття.

Окреслену проблематику зазвичай досліджують у кількох аспектах: у межах міжнародного публічного права, конституційного й адміністративного тощо. Так, питання щодо визначення державного кордону України та його видів розглянуто в працях С. Бабурина, Ю. Барсєгова, Л. Волової, С. Дністрянського, Б. Клименка, А. Мостиського, А. Порланда, Т. Самчук, А. Щербакова, О. Чудновського, В. Чумака, Т. Цимбалістого та ін. Теоретичні проблеми змісту правового регулювання кордонів, прикордонної безпеки, історичного розвитку державних кордонів були предметом досліджень низки вітчизняних і зарубіжних учених.

Праці вищезазначених авторів мають важливе значення для правової науки в теоретичному та практичному аспектах, слугують основою для подальших досліджень цієї проблематики і, безперечно, передбачають високу соціальну цінність. Однак, незважаючи на численні дослідження, на сьогодні розуміння сутності державного кордону на теоретичному рівні є недостатньо висвітленим через фрагментарність і вузьку спеціалізацію здійснених досліджень. Єдиної позиції стосовно змісту понять «державний кордон», «недоторканність державного кордону» не вироблено, а практичні аспекти охорони та власне недоторканності державного кордону потребують комплексного й ґрунтового аналізу.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існують різні визначення державних кордонів. Звісно, виникнення такого поняття пов'язане зі становленням інституту держави. Протягом усього історичного розвитку території здобували воєнним шляхом, тому, на відміну від сучасного світового співтовариства, в античному суспільстві кордони встановлювали дещо іншим способом. Загалом тогочасні уявлення про кордони держави здебільшого передбачали їх визначення як аморфних, формальних меж життєвого простору населення такої держави.

Одна з перших згадок про кордон наявна в міжнародно-правовому акті, що був укладений між правителями двох месопотамських міст Лагаш та Умма приблизно в 3100 р. до н. е.

Тут ішлося про кордон як про показник благополуччя населення, зокрема в контексті непорушності прикордонних ровів і каменів. Зважаючи на клятву правителів, яку вони надавали шумерським богами, цей договір мав теологічний характер. Водночас документ спонукав до правового шляху врегулювання спорів на основі арбітражу. Окремі науковці розглядають такий кордон як державний, але існує також інша позиція, прихильники якої зазначають, що він є внутрішньодержавним, оскільки його правова природа є специфічною, а аналіз суб'єктів та обставини укладання такого договору лише підтверджують цю думку [1].

Вивчення поняття кордонів було актуальним ще здавна. Намагання його визначити тривають від часів Геродота. Проте протягом тривалого часу кордон сприймали суто як ланцюг військових укріплень або межу поширення влади тієї чи іншої держави [2].

Як неодноразово зазначав Фредерік Барт, власне процес демаркації зумовлює закріплення по той бік реально існуючої або уявної лінії образу «іншого», відмінного, незрозумілого, який, відповідно, сприймають як потенційну загрозу цілісності спільності по цей («наш») бік кордону [3].

Дослідники розглядають питання кордонів через призму ототожнення їх із територією, що є об'єктом податкового стягнення на користь глави держави, який здійснює охорону й розширення територій [4–5].

Поняття «державний кордон» виникло приблизно в XI ст., хоча його визначення було сформульовано пізніше, з розвитком картографії. Термін «кордон» офіційно почали активно вживати в документах із першої половини XIV ст. У договірній грамоті Новгороду з Лівонським орденом від 28 січня 1323 р. зазначено: «щоб у кожного залишився його кордон, як це здавна було». Однак поняття «державний кордон» зафіксовано дещо пізніше, зокрема наприкінці XVIII – початку XIX ст. [6].

Згідно з твердженням Люсьєна Февра, термін «кордон» у Франції виник у XIII ст. і був безпосередньо пов'язаний із природою держави, а за своєю сутністю мав політичне та військове змістове наповнення [7].

З доктринальної позиції, а також з огляду на положення законів, державний кордон визначено як лінію та вертикальну поверхню, яка проходить цією лінією, що визначають межі

державної території (суші, вод, надр і повітряного простору) країни, тобто просторову межу дії державного суверенітету [8]. Це невід’ємний та обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму, оскільки без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування державного кордону залежить також розвиток міждержавних і позадержавних відносин. Кордон держави свідчить про рівень її цивілізованості й відкритості для міжнародного співробітництва [9, с. 113–125].

Кордони є складним суспільним явищем, пов’язаним із фундаментальними основами політико-територіальної організації суспільства. З одного боку, адміністративні кордони формують зони економічного благополуччя, а з іншого – стимулюють економіку прикордонних територій. Зміна функцій кордонів, як зауважує О. В. Цветкова, є важливим показником соціально-економічної територіальної диференціації та інтеграції [10].

У різних сферах суспільних знань кордони тлумачать неоднаково. Як зазначає М. Ушаков, кордони держави – позначені на картах (а за найменшої можливості – і на місцевості) лінії, вертикалі поверхні, що проходять цими лініями до межі земного простору з космосом, з одного боку, і до центру Землі – з іншого [11, с. 37]. Схожу думку обстоюють С. В. Трохимчук і О. В. Федунь, зазначаючи, що державний кордон – це лінія, що проходить поверхнею землі (суходолу чи водного простору) та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї в повітряному просторі та в надрах землі, визначає межу території держави, відділяючи її від інших держав чи відкритих морів [12, с. 145].

Водночас Дж. Герц запропонував тлумачити державні кордони крізь призму політичного підходу, що ґрунтувався на взаємозв’язку головних парадигм міжнародних відносин і функцій державних кордонів. Головний вектор – вивчення державних кордонів у міжнародних конфліктах, встановлення та підтримання миру [13]. За такого підходу держави постають як найважливіші суб’єкти міжнародної діяльності, а кордони між ними – жорсткі розподільні лінії, що захищають державний суверенітет.

На думку С. Г. Рябова, кордони держави – це офіційно визначена межа, що окреслює територію, на яку поширюється влада конкретної держави [14, с. 139].

Державні кордони, проблематика їх визначення та з'ясування сутності й призначення стали об'єктом низки дисертаційних досліджень. Так, Т. О. Цимбалістий визначає державний кордон як встановлену юридично чи фактично штучну лінію (на суші та воді) та вертикальну поверхню, що проходить цією лінією (у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави та сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства) [15, с. 8].

Доктринально визначено систему ознак, що притаманна державному кордону, а саме:

- абстрактно-уявні (сутність першого порядку);
- об'єктивно-знакові (сутність другого порядку);
- системно-предметні, соціально-політичні та геополітичні (сутність третього порядку).

Зокрема, на першому рівні визначальною є межа, тобто це те, що визначає кінець або початок явища, або ж місце їх розмежування, тобто це уявна лінія, точка, площа, поверхня, сфера тощо [16–17].

У працях засновників геополітики наявні різноманітні визначення кордону. Так, Ф. Ратцель розглядає кордон як периферійний інститут держави, що є свідченням його зростання, сили й слабкості та змін у цьому організмі. К. Хаусхофер запропонував дефініцію кордону як «периферійного органу (інституту) держави, подібного до шкіри – життєвої форми, замкнутої ключем, що відчуває напругу, проте живе власним повнокровним життям захисного покриву, що містить у собі життєві форми, сповнені єдиною життєвою волею» [18–19].

Поява правових норм, які б чітко визначали статус або режим кордону, в античні часи та в період середньовіччя була неможливою з двох причин: по-перше, територія була об'єктом *dominium*, а не *imperium*, тобто пов'язувалася переважно з власністю, ніж із публічною владою; по-друге, не існувало усталених держав-націй, національної ідентичності й інших факторів, що, власно, й уможливили порівняння кордонів зі шкірою.

На різних етапах історичного розвитку зазвичай привертало увагу питання незаконного перетину кордону, що полягало в таких аспектах:

1) є порушенням прерогативи держави визначати порядок перетину власного кордону, визначати категорії осіб, поява яких на її території або виїзд яких за його межі були б небажані;

2) для держави (нації) проникнення на її територію якихось осіб без її згоди може бути порівняно з попаданням до живого організму якихось чужорідних елементів.

Можливість двоаспектного розгляду проблеми державних кордонів – через категорії традиційного державознавства і геополітики – дає змогу об'єднати два ці підходи, тим більше, що в сучасній науці сформувалася міждисциплінарна самостійна галузь знань, що одержала назву «лімологія».

У межах геополітичного підходу в питаннях організації держави важливе значення має використання розробок географічної лімології, або науки про кордони (від лат. *limes* – кордон), у якій вироблено чотири теоретичні підходи до вивчення кордонів.

Перший підхід – історико-картографічний, що ґрунтується на:

а) урахуванні принципу історизму під час вивчення кордону в просторі та часі;

б) зв'язку державного устрою, політичного режиму й зовнішньополітичної орієнтації держави з функціями кордону;

в) зв'язку режиму й функції кордону зі співвідношенням економічної, політичної й військової потужності сусідніх країн;

г) недосяжності «природних кордонів», тобто співпадіння державних, природних та етнічних кордонів;

д) ретельному мапуванні з обох боків розмежувальної лінії між державами.

Другий підхід – класифікаційний, що пов'язаний із класифікацією кордонів за такими критеріями:

а) морфологічним (геометричні, звивисті, прямі, астрономічні тощо);

б) природним (оро-, гідрографічні та ін.);

в) походження, історії й тривалості існування;

г) історичними умовами та послідовності виникнення (післявоєнні, колоніальні, спірні тощо);

д) функціями (бар'єрні, фільтруючі, контактні, відбиття, регулювання, відділення й зіставлення).

Третій підхід – функціональний, коли місце розташування кордону сприймають як даність, його протяжність визначають шляхом урахування межі між прилеглими районами, а також взаємодії між країнами, що мають спільний кордон.

Четвертий підхід – географо-політологічний, пов'язаний із визначенням впливу кордонів та їх стабільності на стан міжнародних відносин [20, с. 301–313].

Таким чином, відомі в лімології підходи фактично пояснювали феномен державних кордонів політичними факторами, трактуючи їх як відображення військової, економічної й інших потужностей сусідніх держав.

Дещо ширшим є таке тлумачення державного кордону: позначена на поверхні землі (суходолу або водного простору) або уявна, але позначена на карті, лінія та уявна вертикальна поверхня, яка проходить нею в повітряному просторі й у надрах землі, що визначає межу території держави та відокремлює її від інших держав і відкритих морів [21].

Водночас кордони держав – не просто межі її території. Зазначене явище має специфічні особливості, серед яких, на нашу думку, головними є такі:

- юридичні (спосіб встановлення, етап встановлення, порядок перетину);

- географічні (загальна протяжність, географічне розташування на карті світу);

- цілісність (замкнутість) лінії кордону, місце його проходження; особливості ландшафту;

- кліматичні умови, характер проходження;

- ступінь захищеності, час існування та ін.

Найявне також і нормативне визначення державних кордонів у національному законодавстві держав. Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. регламентує державний кордон як лінію та вертикальну поверхню, що проходить цією лінією, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору [22].

Межу сприймають як «державний кордон» держави в разі, якщо об'єктивно-знакові атрибути мають національно-державну персоніфікацію і таким чином формується соціально-політичний

рівень «державний кордон». На відміну від державних кордонів як просторових меж дії державного суверенітету, геополітичні кордони – це лінії, що розділяють сфери дії суверенітетів, у межах яких відбувається вирівнювання статусу територій [23].

Отже, ураховуючи об'єктивно-знакові елементи, державний кордон можна визначити як лінію, вертикальну поверхню, що проходить усією лінією та визначену державою вздовж цієї лінії смугу її території, на якій розташовані необхідні атрибути її пізнання, передусім прикордонні стовпи, технічні й інші прикордонні об'єктивні знаки та споруди. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й обмеженні приналежної їй території, що становить матеріальну основу життєдіяльності народу та самої держави. Належним чином закріплені й визнані, державні кордони підтверджують право держави (титул) на зазначену територію.

З огляду на вищезазначене, на нашу думку, у найбільш загальному вигляді справедливо визначати державний кордон як офіційно визначену лінію, межу, вертикальну поверхню, що проходить цією лінією та окреслює територію, на котру поширюється влада (суверенітет) держави. Зазвичай державний кордон є юридично встановленою і фактично штучною лінією (на суші й воді) і вертикальною поверхнею, що проходить цією лінією в надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави та сфери реалізації нею свого суверенітету, територіального верховенства.

З огляду на те, що кордон – складне соціальне, політичне та юридичне поняття, особливості його природи, походження й сутності залишаються предметом для подальших фундаментальних досліджень, що покликані вирішити теоретичні, практичні та прикладні проблеми цього явища. Це пояснюється важливими завданнями, які покладено на державні кордони, зокрема щодо забезпечення територіальної цілісності держави, державної території, миру й безпеки.

### ***СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ***

1. Ермошин В. В. Проблема доверия в международных отношениях / В. В. Ермошин // Из истории развития политико-правовых идей. – М. : ИГиП АН СССР, 1984. – С. 128–140.
2. Дюно Ж.-Ф. Понятие «граница» у Прокопия Кесарийского и Константина Багрянородного [Электронный ресурс] / Ж.-Ф. Дюно, Ж.-П. Ариньон // Византийский временник. – Т. 43 – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Byzantine/BV%2043%20%281982%29/%20BV%2043%20%281982%29%2064.pdf>.
3. Barth Fr. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences / Fr. Barth. – Boston : Little, Brown & Company, 1996. – Р. 13.
4. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 790 с.
5. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 1998. – 570 с.
6. Масляк П. О. Країнознавство [Електронний ресурс] / П. О. Масляк. – Режим доступу : [http://tourlib.net/books\\_ukr/maslyak33.htm](http://tourlib.net/books_ukr/maslyak33.htm).
7. Febvre L. Frontier: The Word and the Concept / L. Febvre // A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre. – London : Routledge : Kegan Paul, 1973. – Р. 208–218.
8. Буроменський М. В. Міжнародне право : [навч. посіб.] / Буроменський М. В., Кудас І. Б., Маєвська А. А. та ін. ; [за заг. ред. М. В. Буроменського]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
9. Державне управління регіональним розвитком України : [монографія] / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
10. Цветкова О. В. Территория и границы: внутривостановое и межрегиональное измерение / О. В. Цветкова. – М. : Логос, 2014. – 132 с.
11. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушакова. – М., 2007. – 191 с.
12. Трохимчик С. В. Політична географія світу : [навч. посіб.] / С. В. Трохимчук, О. В. Федунь. – Л. : Простір, 2006. – 274 с.

13. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт ; [пер. с англ. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
  14. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – 2-ге вид. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
  15. Цимбалістий Т. О. Конституційно-правовий статус державного кордону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 20.02.03 «Військове право; військові аспекти міжнародного права» / Т. О. Цимбалістий. – Хмельницький, 1998. – 18 с.
  16. Граница: понятие и термины [Электронный ресурс] // Отечественные записки. – 2002. – № 6. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/>.
  17. Міжнародне право [Електронний ресурс] : конспект лекцій. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/166/5052.html>.
  18. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002 гг. : [хрестоматия] : в 4 т. – М. : ИНО-Центр, 2002. – . – Т. 1 : Исследования. – 2002. – 544 с.
  19. Хаусхофер К. О геополитике / К. Хаусхофер // Работы разных лет. – М. : Мысль, 2001. – 426 с.
  20. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 479 с.
  21. Долматов І. В. Державні кордони в контексті лімології / І. В. Долматов // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 263–269.
  22. Про державний кордон України [Електронний ресурс] : Закон України від 4 листоп. 1991 р. № 1777-XII. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
  23. Гарасим І. Основні підходи до визначення поняття «кордон» / І. Гарасим // Вісник Львівського ун-ту. Серія : Міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 23. – С. 11–15.
-